

УДК 94(477)«18/19»ЩОГОЛЄВ

С. Щоголев: лікар і цензор

Ф.Я. СТУПАК

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, Київ, Україна

Авторське резюме

Стаття присвячується життєвому шляху неоднозначної постаті: медика за освітою, публіциста, громадсько-політичного діяча, цензора з крайніми антиукраїнськими поглядами С. Щоголева. В українській історіографії особистість С. Щоголева не була предметом окремого наукового пошуку, а теоретичні доробки цього державного і громадського діяча є предметом багатьох наукових дискусій, політичних маніпуляцій. На основі наявної літератури розкрито деякі штрихи історичного портрета, публіцистичного доробку державного і громадського діяча. Як член комітету у справах друку він відповідав за цензуру українських книжок. Щоголеву належить численна публіцистична спадщина, але вершиною його інтелектуального доробку стала робота «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», яка вийшла друком у 1912 р. У своїй основній праці автор з позицій російського націоналізму звів український рух до культурного, економічного і політичного сепаратизму. Праця мала вигляд докладного інформативного повідомлення про установи, видання та особи, які хоч якось долучилися до українського культурного і суспільно-політичного життя в Росії та за кордоном. Книга С. Щоголева була за своєю сутністю підтасовкою фактів, пересмикуванням наукових теорій. У статті наводяться аналітичні роздуми відомих політиків та істориків щодо цієї постаті.

Ключові слова: Київський університет, медичний факультет, цензор, сепаратизм, комітет зі справ друку, благодійність, лікар.

S. Shchogolev: doctor and censor

F.YA. STUPAK

O.O. Bogomolets national medical university, Kyiv, Ukraine

Abstract

The article is dedicated to the life path of controversial figure: physician by education, publicist, public and political figure, censor with extreme anti-Ukrainian views S. Shchogolev. In Ukrainian historiography personality of S. Shchogolev has not been the subject of a separate scientific research, while theoretical works of this state and public figure is the subject of much scientific debate and political manipulations. Basing on existing literature the article reveals some touches of historical portrait, journalistic achievements of state and public figure. Being a member of publishing committee he was responsible for censorship of Ukrainian books. Shchogolev owned numerous journalistic heritages, but the pinnacle of his intellectual legacy is the work «Ukrainian movement as modern stage of South-Ukrainian separatism» that was published in 1912. In his major work the author, standing on the Russian nationalistic positions, declared Ukrainian movement to cultural, economical and political separatism. The work is a detailed informative message about institutions, publications and individuals who somehow contributed to the Ukrainian cultural and political life in Russia and abroad. S. Shchogolev's book in its essence was a fraud facts and distortion of scientific theories. The article presents the analytical thinking of famous politicians and historians about this figure.

Key words: Kyiv university, medical faculty, censor, separatism, publishing committee, charity, doctor.

Постановка проблеми. У реконструкції минулого вагоме значення мають персонологічні студії. Непідробний інтерес викликають ті історичні постаті, життєвий шлях яких склався відмінно від усталених, зокрема колишніх лікарів. До таких належить і С. Щоголев.

Аналіз досліджень і публікацій. Особистість С. Щоголева не стала в центрі уваги ґрунтовного великого наукового дослідження, зокрема дисертаційного. Здебільшого персоналії цензора торкалися у рамках загальної характеристики поглядів представників російських шовіністичних сил царського періоду щодо «українського питання» і теоретичних напрацювань діячів українського національно-культурного руху. Про С. Щоголева у своїх дослідженнях згадують С. Петлюра [6], І. Дзюба [2], В. Любченко [5], Т. Кальченко [3]. Не обій-

шов увагою означене питання відомий історик В. Сарбей [7]. Високим рівнем наукового аналізу відзначається добротна стаття І. Коляди [4]. Цю неоднозначну постать не забуто в сучасній енциклопедії історії України [1].

Мета дослідження. У статті спробуємо показати своє розуміння діяльності С. Щоголева, торкнемося деяких характерних особливостей публіцистичного доробку цього державного і громадського діяча.

Виклад основного матеріалу. Сергій Никифорович Щоголев (1862–1919) народився у Києві, його батько викладав у Київській духовній академії. Після закінчення гімназії С. Щоголев вивчав медицину у Київському університеті Св. Володимира і потім обрав практику провінційного лікаря. Згодом цензор, колишній лікар використовував спеціальну медичну

© Ф.Я. Ступак, 2014

термінологію у публіцистичних статтях: «От медицины сохранилась лишь страсть к медицинской терминологии в своих «литературных упражнениях», тобто його вважали посереднім лікарем і вченим-мовознавцем [4, с. 356]. Маючи ґрунтовну освіту і знаючи чимало мов, С. Щоголев перейшов на державну службу – став чиновником із особливих доручень при київському губернаторові, членом Київського тимчасового комітету у справах друку, де виконував обов'язки з іноземної цензури переважно друкованих робіт польською і українською мовами. Враховуючи спеціальні навички цензора при розгляді рукописів (зокрема досконале знання української і польської мов) і великий обсяг роботи, йому було призначено річну платню у 2 тис. руб. (решта цензорів отримувала не більше 1,5 тис. руб.) Характеристикою його роботи було розкриття «замислів сепаратистів», ворожих інформаційних провокацій, цензурні причіпки до будь-якого літературного чи публіцистичного твору, які могли кинути хоча б невелику тінь на владу [4, с. 356].

У резолюціях київського цензора С. Щоголева щодо українських видань видно його підхід до своєї справи. У 1909 р. цензор заборонив «Повісті й оповідання» В. Винниченка, яким закидав заклики «против отбывания воинской повинности, неуважение к Верховной власти, восхваление дезертирства». Того ж місяця ним було заборонено твір П. Карманського «Блудні Огні», щодо якого цензор зазначив: «Автор оплакивает страдания поработченной Украины под ярмом тирании», а в «Історичних піснях» цензор виявив «призыв к борьбе за самостоятельность Малороссии, возбуждение у малороссиян враждебных чувств к великороссам» [4, с. 356.].

Дійсно, надіслані до Наддніпрянської України деякі видання за своїм змістом і спрямуванням не могли поширюватися на території Російської імперії, оскільки порушували норми діючого цензурного законодавства. Якби подібні за змістом твори було видруковано у Росії, то за тяжкістю порушення норм цензурного законодавства автори або відповідальні особи неодмінно були б притягнуті до кримінальної та адміністративної відповідальності. Безпечній забороні підлягали політичні памфлети різних західноукраїнських політичних сил. Українські національно-культурні діячі друкували праці в еміграції без цензурного тиску і не вдавалися до прихованої форми національного просвітлення народу, тому цілком очевидними були претензії цензора до їхнього політичного змісту. Однак досить сумнівними були характеристики київського цензора на адресу деяких творів тогочасних українських письменників.

Робота цензора давала змогу С. Щоголеву ознайомлюватися з усіма художніми, публіцистичними, філософсько-політичними по-

винками українською мовою. Щоголев був репрезентантом російських правих поглядів на сутність і зміст «українського питання». Серед численної публіцистичної спадщини цензора вершиною інтелектуального доробку стала праця «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912), в якій з позицій російського націоналізму зведено український рух до культурного, економічного і політичного сепаратизму. Праця мала вигляд докладного інформативного повідомлення про установи, видання та особи, які хоч якось долучилися до українського культурного і суспільно-політичного життя в Росії та за кордоном. Книга С. Щоголева була за своєю сутністю підтасовкою фактів, пересмикуванням наукових теорій. У 1912 р. газета «Московские ведомости» писала: «Щоголев осветил ситуацию с разных сторон, выявив скрытые детали и масштабы явления. Первая его книга «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» встретила большой интерес среди читающей публики и прессы. Появились восторженные отзывы: книга ... может быть названа энциклопедией «украинства» [4, с. 358]. Автор обмірковує термін «сепаратизм», його види. Шляхом підтасовування фактів і спрощення наукових концепцій розвитку східнослов'янських мов С. Щоголев намагався довести тезу про несаможитність «малоросійської говірки» [4, с. 358].

Метою книг київського цензора було поширення антинаукових концепцій про виникнення і розвиток українського етносу, виробити й озвучити рекомендаційні заходи для уряду з подолання «українського сепаратизму». С. Щоголев вказував, що головне – правильно спрямувати шкільну освіту, відучити молоде покоління від мови й запровадити «меры против периодической печати на украинском языке»; не допускати, щоб Боже слово звучало українською мовою, не дозволяти священникам проповідувати по-українському [4, с. 358].

Великої уваги у книзі відведено аналізу діяльності М. Грушевського, у критиці якого С. Щоголев не був оригінальним, а лише сумлінно узагальнив поширені в російській націоналістичній літературі оцінки. При характеристиці історичних поглядів М. Грушевського обурення у С. Щоголева викликало схвальне сприйняття багатьма російськими вченими «українського імперіалізму» автора «Історії України-Руси». Це, на його переконання, легітимізувало в науці альтернативний погляд українського дослідника на минуле східноєвропейського середньовіччя і додавало його працям авторитетності. Довідниковий характер книги С. Щоголева поліція використовувала як інформатор для боротьби з українським рухом, організувала повальні обшуки. Професійна і публіцистична діяльність цензора не могла не

викликати обурення і критику з боку представників української інтелігенції. Одним із перших, хто публічно виступив проти цензора, був С. Єфремов, який у статті «Благородный осведомитель» вказував на некомпетентність, псевдонауковість і плагіат автора книги. Більшість авторських посилань після відповідних перевірок виявилися дутими [4, с. 359.].

Майже на кожній сторінці книги присутні перекручування, фактологічні помилки, неточності та висновки, що не мають під собою доказової бази і зовсім не обґрунтовані. Розгромивши теоретичні «напрацювання» цензора, С. Єфремов зазначив, що не у викритті наукового нехлюйства полягає мета його статті. Він прагнув привернути увагу прогресивної громадськості до спроб розкрити нове урядове хвилювання довкола «українського питання», сформувати у суспільстві образ «українського сепаратизму», який загрожує цілісності імперії та благополуччю її підданих. Під брехливі звинувачення в антидержавній діяльності потрапили «Просвіта» та інші українські культурні об'єднання, періодичні видання. С. Єфремов назвав книгу цензора «найбільш брехливими і брудними з усього, що коли-небудь з'являлося російською мовою з українського питання», аргументовано довів «наукове невігластво» і «публіцистичну нечистоплотність автора» [7, с. 39]. С. Єфремов писав: «Не людина, а ціле ... інформаційне бюро уміщається в особі п. Щоголева» [7, с. 39]. У статті-відповіді С. Єфремову щодо свого звинувачення С. Щоголев підтвердив, що написав донос. В. Сарбей наводить слова В. Леніна щодо книги С. Щоголева: «Невежда. Систематический сыщицкий обзор истории и современного движения украинского Черносотенец бешеный ... Масса имен с прямой целью доноса» [7, с. 46]. Напевно, така оцінка спричинена через вплив статті С. Єфремова.

Працю С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» І. Дзюба назвав справжньою енциклопедією інсинуацій, з претензією на документальність [2, с. 432]. Він же зазначив, що С. Щоголев вважав найбільшою небезпекою українське слово – носій національної сутності і «цілком слушно вважав, що головне – правильно спрямувати шкільну освіту» [2, с. 434, 473].

С. Щоголев у 1914 р. видав скорочений варіант книги під назвою «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи», на що відреагувала вітчизняна інтелігенція. Із розгромною статтею на сторінках «Украинской жизни» виступив її редактор С. Петлюра, де розкритикував літературну стилістику автора і використав проти цензора його ж зброю – посилання на авторитетів, самодержавні порядки й інституції. С. Петлюра писав, що критика цензором схеми історичного розвитку

українського народу за М. Грушевським ставить під сумнів рішення і фаховість Академії наук, Харківського університету, які визнали наукові досягнення вченого і надали йому докторську ступінь. Водночас С. Щоголев відповідно до свого тексту виступив критиком антиукраїнських заборон (Валуєвського циркуляра й Емського указу), які виявилися недостатньо ефективними і не системними [4, с. 361].

Виставивши автора книги самодуром і нігілістом, критиком імперської політики, що не визнає жодних авторитетів, а керується лише своїми вільними судженнями, С. Петлюра вважає «неможливим ... полемізувати з п. Щоголевим по суті справи» і вважає також зайвим заперечувати наклепи та вигадки його на адресу українства [6, с. 134] і на завершення написав: «Нам здається, що поява таких книг свідчить про безсилля наших «ідейних» противників. Вичерпавши у боротьбі з нами убогі «ідейні аргументи», вони гарячково хапаються за «залізну руку закону» і під звуки лайки і галасу, сердитого гримання та іронічних вигуків, усіма засобами намагаються зупинити те, що стихійно рухається і стихійно змете з свого шляху всі загородження, поставлені руками панів Щоголевих» [4, с. 361].

Поряд із цензорською роботою С. Щоголев був активним учасником загальноімперського монархічного руху, зокрема входив до Київського клубу російських націоналістів. На його засіданнях неодноразово виступав із доповідями про стан розвитку «українського сепаратизму» і щодо святкування важливих для українців ювілейних дат.

У біографії С. Щоголева особливою складовою є його благодійна діяльність. Зокрема, він жертвував кошти для Товариства грамотності. Роботу цензора поєднував з керівництвом Маріїнським дитячим притулком. Був членом Київського губернського Опікунства дитячих притулків, яке якраз і розміщувалося у будинку притулку. Останнє розпочало свою діяльність у 1845 р., утримувало три притулки для сиріт, напівсиріт, дітей бідних батьків [8, с. 59]. Відомство установ імператриці Марії у 1913 р. подавало його кандидатуру на вищу державну нагороду за успішну діяльність на ниві доброчинності.

У Першу світову війну С. Щоголев був лікарем лазарету при Києво-Михайлівському монастирі, головним лікарем шпиталю Київського комітету Всеросійського союзу міст. У 1916 р. «за полезную деятельность в звании главного врача» нагороджений орденом Св. Володимира. Лікарська практика суміщалася із цензорською діяльністю у Київському тимчасовому комітеті у справах друку, а також і Київського військового округу.

У період Української державності С. Щоголев відійшов від державних і громадських

справ, зосередився на лікарській практиці. Відомо, що з приходом до влади у Києві більшовиків С. Щоголев заявив про лояльне ставлення до неї і готовність «посвятити свої сили на укріплення этой влади». У більшовицькому Києві із березня 1919 р. працював у системі народного комісаріату охорони здоров'я. Незважаючи на потребу у медичних працівниках, більшовики не вибачили йому дворянське походження, 16 травня 1919 р. як колишній член «Клуба русских националистов города Киева» С. Щоголев був заарештований і розстріляний [1, с. 687].

Висновки. Отже, постать «фахівця з українського сепаратизму» С. Щоголева є надзвичайно неординарною і суперечливою. У його особі зійшлися високоосвічений цензор-професіонал, українофоб, самовідданий лікар і благодійник, активний громадсько-політичний

діяч. Основою професійної, публіцистичної та громадсько-політичної діяльності С. Щоголева, як чиновника цензурного відомства, була переконаність у необхідності збереження самодержавного ладу та унітарного устрою Росії. Для українських національно-культурних діячів він став гідним суперником, одним із тих, хто зумів «боротися» з «українофілами-сепаратистами» не тільки адміністративними, але й інтелектуально-інформаційними методами. У сучасній вітчизняній історичній науці, мабуть, слід відійти від крайнього негативізму та засудження в оцінках діяльності імперського чиновника і розглядати особистість С. Щоголева, як продукт епохи, віддзеркалення пануючих тогочасних установок на розвиток сучасного їм суспільства. Сподіваємося на розвиток окресленого спрямування у подальших наукових дослідженнях.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 10. – К.: Наук. думка, 2013. – 784 с.
2. Дзюба І. М. Нагнітання мороку: від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. – К., 2011. – 508 с.
3. Кальченко Т. В. Киевский клуб русских националистов. – К., 2008. – 414 с.
4. Коляда І. А. «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никифоровича Щоголева // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: ПУ НАНУ, 2012. – С. 354–363.
5. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 57–69.
6. Петлюра С. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
7. Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 35–46.
8. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва. – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2014

REFERENCES:

1. Entsiklopediia istorii Ukrainy: U 10 t (Encyclopedia of History of Ukraine). V. 10. K.: *Nauk. dumka*, 2013. 784 p.
2. *Dziuba I. M. Nahnitannia moroku: vid chornosotentsiv pochatku KhKh stolittia do ukrainofobiv pochatku stolittia XXI (The spiral of gloom from reactionaries early twentieth century to the beginning of the century XXI Ukrainophobes)*. K., 2011. 508 p.
3. *Kalchenko T. V. Kievskiy klub russkikh natsionalistov (Kiev club of Russian nationalists)*. K., 2008. 414 p.
4. *Koliada I. A. «Blagorodnyy osvedomitel»: shtrykhy do portreta kyivskoho tsenzora Serhii Nykyporovycha Shchogoleva («Noble osvedomitel»: touches to the portrait of Kiev Sergey censor Nykyporovycha Shchogolev)*. *Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku XX st.* K.: *IU NANU*, 2012. P. 354–363.
5. *Liubchenko V. B. Teoretychna ta praktychna diialnist rosiiskykh natsionalistychnykh orhanizatsii v Ukraini (1908–1914 rr.) (Theoretical and practical activity of Russian nationalist organizations in Ukraine (1908-1914 years.))*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1996. № 2. P. 57–69.
6. *Petliura S. Statti (Article)*. K.: *Dnipro*, 1993. 341 p.
7. *Sarbei V. H. «Ukrainske pytannia» v Rosiiskii imperii ochyma doslidnykiv pochatku i kintsia KhKh stolittia («Ukrainian question» in the eyes of the Russian Empire and the early scholars of the late twentieth century)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1996. № 2. P. 35–46.
8. *Stupak F. Ya. Blahodiini tovarystva Kyieva (Charitable Society Kyiv)*. K.: *Khreshchatyk*, 1998. 208 p.

Ступак Федір Якович – доктор історичних наук, професор
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця
Адреса: 04055 Київ, проспект Перемоги, 34

Stupak Fedir Yakovych – doctor of historical sciences, Full Prof.
O.O. Bogomolets national medical university
Address: 34, Peremohy av., Kyiv, 04055